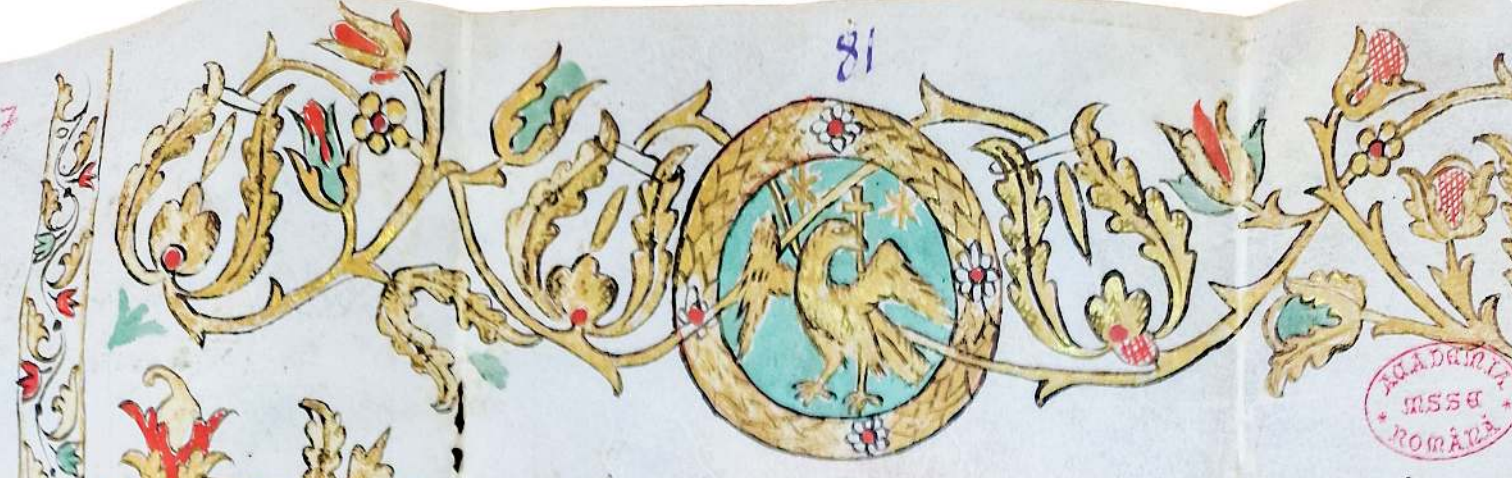

ACADEMIA MSSE ROMANA

Трогъ сѣдѧнезехъ̀ среднѧчо ○ шидѫчечисти ○ шидехритоюкы ○
цѣтоюрю ○ ѡрадоуѧ коево ○ ферѫмарелѧи ○ шипрѣкѫнѫ
посѣтѫлѧи ○ ісолесонцефѧвоево ○ кѫлѧндѫхнезоуслѧи ○ шикѫл
ѧрь ○ ѡкладѫцѣтоюрю ○ шидоцѣтоюрю ○ а толтъщѣрларѫмъчѧнѣкѫ
къртрадонилѧ ○ шикѫлнолмолтрѫдѫчеорѣре ○ д, етрѫчести, ш
нѣладонилѧ ○ къдтрѫлѣрисченѣкълѣридѫнезеѫ ○ шикѫсллѣнъщлт
ѣистнѣчѣскѧѫ, ѧрѣпосѫщилопърѣщилошилошилодонилѧ ○ а дѣлдѫр
кѫлчедетолтемѧнчнисѣи ○ ш нѣнисѣлкѫнѫи ○ шипрѣчѣисти, ○ д
дѧрѫриле ○ лчесгѣтѣторюгрисокѫ ѧдоцѣнѣнолтре ○ сфѫтѫи ш
нѣстѫприсѣпѣкѫнѫи дѣлдрѣнѫкѫлудесѣ ○ ѫпѫссѣцрѣнѫлѫще ѣфѫтѫ хрѣл
нѧнѫкѣѣпкѫи ○ шинѣърѫнѫѣлдѫи ѣпѫкѫлѫдѫи ѣгнѧтѫгрѣкѫ ○ ш нѣгърс
къѣофѫлѣкѫѫнѫгори ○ лтрѫчѣлѣкѫ ○ кѫсѣгѣеслобогѫѫ ѣфѫнѫ
сѣкѫѧмѣмѣгѣрѣкѫѧ, ѫ соѫ рѫѣ ○ лпѫдѣдѫмѫдѣгѣѫи дѣрѣтори дѣс
дѣкѣтрѣслѫцидонѣщи ○ шикоѣрѣщи ○ шидѣкѣтрѣѣоцидѣрегѣтѫо
менисѣнхлтрѣнѫкѫсожѫдѣкѫ ○ писѣнѫлокѣкѣ ○ ѫисѣлѣкѣкѣпѫдѣкѣтѣѫтосѫѫ ○ ѧр
пидѣрѣтори соѣрнѫтѣ, ѣ, ѧдѫрѣѧл ѣѫѣщѣ ○ п ѣѫнѫтрѫкѫѧ ѧлѫтѫнѫѫдонѫлѧ, дѣлѫнѫхи, шѫлѧ
нѫтѣлѣѫкѫѫѣ ○ ш нѫкѫлѣѫтѣ ѫѣѣѣхрисо, ѧдоѫѫнѫолтре ○ пѫѫнѫтрѫдѫлѫѫрѫнѫтѫѫшѫсоѣрѫнѫтѣ дѣлѫчѧѕ
лѫѫрѫнѫтѣ ѣѫѫкѫѫѫѫ ѣрѣсѧлѫасфѫнѫтѫѫѣѣскоѫѫѫи ○ п ѣѫнѫтрѫкѫѧлѫфосѫѫдѧѫтѣ шѫлѫлѫхѫ ○ ш
п рѣкѫлѫѫкѫѫдонѫлѧ ○ ш ѫхрисоѫѫлѫѫѫнѫгорѫѣѣоѣоко лѫѕроѫ ○ а ѫшидѣрѣтшидонѫлѧ л
лѧѫтѫѫи ѧлѧѫтѫѫѫи ѧсфѫнѫтѫѫѣѣскѫѫѫ ○ кѫлѧѫѣѫтоѫ ѫѫѣѫѫѫ ѫхрисо ○ клѫѫѫѣѫ ѣфѫнѫтѫѫѣѣскѫѫѫ
дѣлжѫто ○ шидѫѫѣѣѫѫѫѫлѫѫѫѫнѫгорѫлокѫлѫѫѫѫридѣкрѧ шидѣлкѣрѣкѫѫѫѣѣ ○ ѧ
шѫпосѫщѫлопѫрѫщѫлошѫмошѫлодонѫѫѫ лкѫѫѫнолѧ ѫѫѫѫ ○ ш ѫкѫрѫѫѫнолѧѫ пр
ѫлѫѫѫѫи дѫѫѫѣѫ ○ ѧ фидонѫ шѫѫѫрѫѫѫѫто ѫѫѣѣѫѫѫ ѫѫѣѫѫѫѫѫѫ ○ сорѫдѣѫлодѫѫѫѫѫѫѫ
рѫдѣрѫдѧнолѧѫ ○ слѫдѣлѧѫѫѫ ○ лкѣрокѫѫѫѫѫѫѫѣѫдоѫѫѫѣѫ ѫѣѣлѧѫронслѧкѫѫ ○ ѣ
шѫлѫон, шѫлѧѫѫѫѫ ѫѣѣѫѫхрисо ѧдоѫѫѫнолѧѫре ○ прѣлѧѫѫѫѫѫѫ ѫѫѣѫѫѫѫѫѫѫ ○ кѫ
ѧѫѫѫѫѫѫѣѣѣ, шѫлѫлѫе ѣѫѣѣлфѫе ѫѫѣѫѫѫѫѫѫѫѫ, шѫлѫѫѫѫѫѫѫѫ

Din vechea bibliotecă a Episcopului de Râmnic Ghenadie Enăceanu: Hrisoave emise de către domnii Țării Românești în secolul al XVII-lea și decorate cu miniaturi

Dr. Oana-Mădălina Popescu, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Academia Română

I. Documente istorice din vechea bibliotecă a ierarhului Ghenadie Enăceanu

La Cabinetul de Manuscrise – Carte Rară al Bibliotecii Academiei Române din București, instituție de prestigiu și tradiție[1], alături de alte materiale importante[2], poate fi consultată și colecția *Documente Istorice*[3], care conține piese de mare valoare pentru istoria națională și universală, interesante prin conținut și formă, prin vechime și raritate. Constituită în cea mai mare parte din donații făcute bibliotecii de la înființarea ei de către persoane laice și bisericești (între care și ierarhi, precum Dionisie Romano, Iosif Naniescu, Ghenadie Enăceanu etc.), dar și din achiziții, colecția cuprinde acte originale, copii sau traduceri cu un conținut divers, care aduc completări la istoria politică, social-economică și cultural-religioasă, fiind adevărate comori ale patrimoniului cultural universal[4].

În studiul de față ne vom referi la câteva documente istorice, care au aparținut ierarhului cărturar Ghenadie Enăceanu, episcop de Râmnic între 1886–1898 și de la a cărui întronizare se împlinesc în 2026 140 de ani, piese care în prezent se păstrează la Biblioteca Academiei Române din București, unde au ajuns după moartea sa[5], împreună cu alte materiale

1 Biblioteca Academiei a fost înființată în 1867, la un an după fondarea Societății Academice Române. Vezi recenta lucrare *Istoria Bibliotecii Academiei Române*, vol. 1, 2 (partea 1-3), 3 (partea 1-3), 4 (partea 1-3), coord. Nicolae Noica, București, Ed. Vremea, 2022-2025.

2 Ne referim la fondurile de manuscrise, corespondență, arhivă, carte veche românească și carte rară.

3 După 1979 *Documentele Istorice* au fost transferate la Arhivele Naționale ale României, iar în 2010, retrocedate Bibliotecii Academiei.

4 Documentele, datând din secolele XIII-XIX, originale, copii de epocă sau moderne sau traduceri, pot fi, ca tipologie, acte de cancelarie/hrisoave, danii, porunci, circulare, jalbe, decizii ale unor instanțe de judecată laice sau bisericești, scrisori, acte de vânzare-cumpărare, de schimb, hotărnicii de moșii, testamente, foi de zestre, catagrafii. Emise de persoane particulare din mediul bisericesc sau laic, de funcționari, boieri, nobili sau suverani ai Țării Românești, ai Moldovei, ai Transilvaniei, dar și ai Imperiilor Habsburgic, Țarist, Otoman, ai Poloniei sau ale unor state occidentale, piesele au fost scrise de mână, pe pergament sau hârtie, cu sau fără filigran, în limbile latină, greacă, slavonă, română, cu caractere chirilice sau alfabet latin, turcă, maghiară, germană etc. Pentru detalii, vezi din seria *Tezaurul Academiei Române*, coord. acad. Ionel Haiduc, acad. Păun Ion Otiman, vol. IV, *Manuscrise, documente istorice, arhive și corespondență, carte rară*, coord. Gabriela Dumitrescu, București, Ed. Academiei Române, 2013.

5 Multe piese din biblioteca episcopului Ghenadie Enăceanu au fost donate Bibliotecii Academiei de către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice în 1901.

p. 60 Hrisov emis de Radu Leon la 29 martie 1665, detaliu

valoroase, precum acte personale, scrisori, manuscrise românești, slavone, grecești, vechi tipărituri și foi volante etc. Amintim, foarte pe scurt, că episcopul Ghenadie era de origine din Iași, născut în jurul anului 1835[6]. A urmat studii la Sfântul Sava, la Școala națională de la Sfinții Trei Ierarhi din Iași, apoi Seminarul de la Socola, continuându-și pregătirea la Școala teologică din insula Halki și ulterior la Academia Duhovnicească de la Kiev. A activat ca profesor de seminar (la Buzău, la București, ajungând și director al Seminarului Nifon) și de facultate (a fost decan al Facultății de Teologie din București), a predat istorie bisericească, filozofie și limba greacă și a scris lucrări de istorie și teologie[7], implicarea sa în activitatea științifică fiind evidențiată de diferiți autori contemporani, care l-au considerat un mare cărturar și iubitor al cărții[8]. Pentru a completa această latură a personalității sale, și anume dragostea față de cultură, ne propunem să prezentăm, pe rând, câteva dintre materialele pe care episcopul Ghenadie Enăceanu le deținea în biblioteca sa, acestea dovedind interesul ierarhului pentru izvoarele istorice, grija pentru adunarea și conservarea lor și preocuparea de a cerceta direct sursele istorice, ceea ce presupune, bineînțeles, o anumită pregătire în domeniu.

În colecția *Documente Istorice* am identificat circa 1200 de piese, datând din secolele XV–XIX, originale sau copii, unele având și traducere, scrise pe pergament sau hârtie, în slavonă, greacă, latină și română, cu caractere chirilice, întărite cu diferite semne de validare (peceți atârnate, sigilii timbrate, fixe sau mobile[9]), simboluri heraldice, semnături autografe, monograme domnești[10] în chinovar[11] sau în lichid de aur și frumoase

6 Anul 1835 este menționat în majoritatea articolelor dedicate acestui ierarh; vezi și o recentă reeditare a Pr. Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, ed. a III-a, Sibiu, Ed. Andreiana, 2014, pp. 233.

7 Pr. Niculae Șerbănescu, *Ierarhii plaiurilor oltene în prima sută de ani de autocefalie*, în „Mitropolia Olteniei", XXXVII, 1985, nr. 5-6, pp. 341-344; Pr. Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, ed. a III-a, Sibiu, Ed. Andreiana, 2014, pp. 233-234; Ep. Gherasim Cristea, *Istoria Eparhiei Râmnicului*, Râmnicu-Vâlcea, Conphys, 2009, pp. 220-222; *Domnitorii și ierarhii din Țara Românească. Ctitoriile și mormintele lor*, coord. Pr. Mihai Hau, București, Ed. Cuvântul Vieții, 2009, pp. 1235-1236.

8 Prof. T. G. Bulat, *Un episcop al Râmnicului Noul Severin mare cărturar: Ghenadie Enăceanu*, în „Mitropolia Olteniei", XVI, 1964, nr. 5-6, pp. 373-386; Florin Marinescu, *Dragostea de carte a episcopului Ghenadie Enăceanu*, în „Mitropolia Olteniei", XXVI, 1975, nr. 3-4, pp. 275-279; Octavian-Adrian Negoiță, *Sub îndrumarea muzei Klio: Arhiereul Ghenadie Enăceanu (1835-1898) și contribuția sa în domeniul istoriei bisericești*, în *Profesorii noștri. Învățătorii noștri*, coord. I. Moldoveanu, București, Ed. Basilica, 2020, pp. 25-39.

9 Marcel-Dumitru Ciucă, *Științele auxiliare ale istoriei*, București, Ed. Universității din București, 2008, pp. 84, 87: sigiliu timbrat mobil este cel în care imaginea sigilară se imprima pe foița de hârtie pusă peste ceara caldă; se numea astfel deoarece foița timbru se putea desprinde de suportul documentului, spre deosebire de sigilarea cu timbre fix, când ceara se punea între cele două file ale documentului și tiparul sigilar se aplica deasupra primei file. Se folosea și sigiliul atârnat/pecete, legat de suportul actului.

10 Marcel-Dumitru Ciucă, *Științele auxiliare ale istoriei…*, p. 103: Parte a protocolului final al formularului diplomatic, monograma domnească, scrisă sub text, era o subscriere neautografă, făcută de grămătic, formată din Semnul Sfintei Cruci, titlul *Io*, numele de botez, titlul de voievod, formula devoțiunii (*din mila lui Dumnezeu*), calitatea de *domn*; se reda prescurtat. Din secolul al XVI-lea s-a folosit și subscrierea autografă.

11 Marcel-Dumitru Ciucă, *Științele auxiliare ale istoriei…*, p. 64. Chinovarul era un lichid de scris, de culoare roșie, folosit la titluri, inițiale, chenare, obținut din sulfură de mercur sau din miniu de plumb (de unde derivă cuvântul *miniatură*); se numea și *cinabru*.

miniaturi. Ca tipologie, ele sunt acte oficiale, hrisoave[12] emise de domnii Țării Românești, sau acte particulare, zapise, acte de vânzare-cumpărare, de schimb, hotărnicii de moșii, scrisori adresate episcopilor Râmnicului sau corespondența acestora cu mitropoliții Ungrovlahiei sau cu alte persoane din mediul bisericesc, stareți, monahi, protopopi etc. Întâlnim, de asemenea, și catagrafii ale unor mănăstiri, întocmite de regulă, așa cum era obiceiul, la schimbarea stareţului, sau acte prin care un egumen făcea paretesis. De pildă, s-a păstrat originalul actului din 23 martie 1805, prin care Platonida, stareța mănăstirii Dintr-un Lemn, îl anunța pe ierarhul de Râmnic că se retrage din funcție și o recomanda în locul ei pe Pelaghia monahia[13]. Peste câteva luni, la 24 iunie 1805, se întocmea un inventar/catastih cu averea mișcătoare și nemișcătoare a aceleiași mănăstiri, condusă de Pelaghia Olănescu[14]. Tot între actele de la episcopul Ghenadie Enăceanu se afla și diploma originală, scrisă în limba latină, emisă de Carol VI de Habsburg, împărat al Sfântului Imperiu Roman (1711–1740) și suveran al Olteniei (1718–1739), prin care confirma alegerea lui Ștefan[15], pe atunci egumen la Govora, ca episcop al Râmnicului la 15 octombrie 1726[16]. Biblioteca Academiei păstrează, tot de la episcopul Ghenadie Enăceanu, hrisoave în original de la domni ai Țării Românești – Vlad al IV-lea Călugărul, Radu Paisie, Mircea Ciobanul, Petru cel Tânăr, Mihai Viteazul, Matei Basarab, Grigorie I Ghica, Radu Leon, Gheorghe Duca, Antonie Vodă din Popești, Constantin Brâncoveanu, Mihai Racoviță, Ștefan Racoviță, Constantin Mihai Cehan, Mihai Suțu, Nicolae Petre Mavrogheni, Constantin Moruzi, Alexandru Ilpsilanti, Constantin Ipsilanti etc. Cel mai vechi hrisov pe care l-am identificat din colecția episcopului Ghenadie Enăceanu datează din 12 mai 1483[17] și a fost emis la Târgoviște de Vlad al IV-lea Călugărul (1481–1495), în favoarea unui boier, Dragomir stolnicul, iar cel mai recent document de cancelarie este cel din 4 septembrie 1824[18], prin care Grigorie IV Ghica, domnul Țării Românești (1822–1828, primul domn pământean de după evenimentele din 1821), confirma Episcopiei de Râmnic câteva dintre vechile ei privilegii fiscale, dreptul de a lua veniturile din vinărici[19],

12 Marcel-Dumitru Ciucă, *Științele auxiliare ale istoriei…*, p. 84: Termenul *hrisov*, folosit în spațiul românesc, provine de la actele bizantine numite *hrisobule*, adică documente autentificate cu *bule sigilare de aur.*

13 BAR, Doc. Ist., XCIII/38.

14 BAR, Doc. Ist., XCIII/44.

15 Este vorba despre Ștefan al II-lea, episcop al Râmnicului între 1726-1727. *Domnitorii și ierarhii din Țara Românească. Ctitoriile și mormintele lor*, coord. Pr. Mihai Hau, București, Ed. Cuvântul Vieții, 2009, pp.1201-1202. A fost confirmat în funcție de Curtea imperială de la Viena la 15 octombrie 1716, dar înscăunat abia în 1727. Pentru această perioadă, vezi Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânire austriacă (1718-1739)*, ed. Gheorghe Lazăr, București, Ed. Enciclopedică, 1998.

16 BAR, Doc. Ist., XCIV/15.

17 BAR, Doc. Ist., XC/5.

18 BAR, Doc. Ist., XCIV/58.

19 *Vinărici* se numea darea pe vii, vin. Pentru detalii referitoare la cuantumul ei, la modul de plată și la istoria

goștină[20], sare etc. Între documente aflăm și decizii ale banilor Craiovei (precum cea a lui Antonache Calimachi din 1743[21]) sau ale administrației chesaricești, în perioada când Oltenia se afla sub administrație habsburgică (de pildă, un act din 1724[22]), cărți ale boierilor hotarnici (de exemplu, cea din 1764[23]), testamente (al serdarului[24] Ioan Slătineanu, o copie greacă din 1780[25], diata lui Isaia, egumenul de la Dobrușa, nedatată[26]), acte de închinare a unor mănăstiri sau schituri către Episcopie, cum este cel din 1678[27], prin care Paisie monahul de la Sălcuța, jud. Dolj, și fiul său, popa Pană, închină schitul Sălcuța ca metoc al Episcopiei de Râmnic. Între piese, mai sunt adeverințe, chitanțe, jalbe, anaforale, liste de tip inventar cu diferite obiecte etc.

Pentru articolul de față – propunându-ne scopul de a evidenția și valoarea (sau mai ales valoarea) materialelor episcopului Ghenadie Enăceanu, nu doar numărul lor impresionant – ne-am oprit la câteva documente emise de domnii Țării Românești la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, acte care sunt împodobite cu frumoase miniaturi. În selecția materialelor, am urmărit ca acestea să aibă similitudini pentru a putea fi și comparate. Așadar piesele alese au în comun faptul că provin din biblioteca ierarhului de Râmnic, că sunt din punct de vedere tipologic hrisoave, adică acte oficiale, emise de domnii Țării Românești în veacul al XVII-lea (le-am limitat deci în timp și spațiu) și că sunt splendid decorate. Însă am căutat să aibă emitenți diferiți și conținut variat tocmai pentru a ilustra bogăția de informații istorice pe care acestea le furnizează și care pot fi valorificate prin studii de specialitate (de istorie, filologie, heraldică, istorie bisericească, istoria artei), precum și miniaturi cât mai distincte, atât ca temă, cât și ca mod de realizare. Prin această abordare putem conștientiza mai bine bogăția tezaurului deținut de Biblioteca Academiei Române din București, dar și importanța colecției ierarhului cărturar Ghenadie Enăceanu. În ceea ce privește ilustrațiile de pe documente, acestea sunt florale, vegetale, animaliere, himerice, dar și iconografice, redând

dării, vezi *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coord. Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, București, Ed. Academiei, 1988, pp. 501-502.

20 *Goștina*, termen cu etimologie slavă, desemna o dare percepută pentru oi și porci. *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar...*, pp. 208-209.

21 BAR, Doc. Ist., XC/241.

22 BAR, Doc. Ist., XC/203.

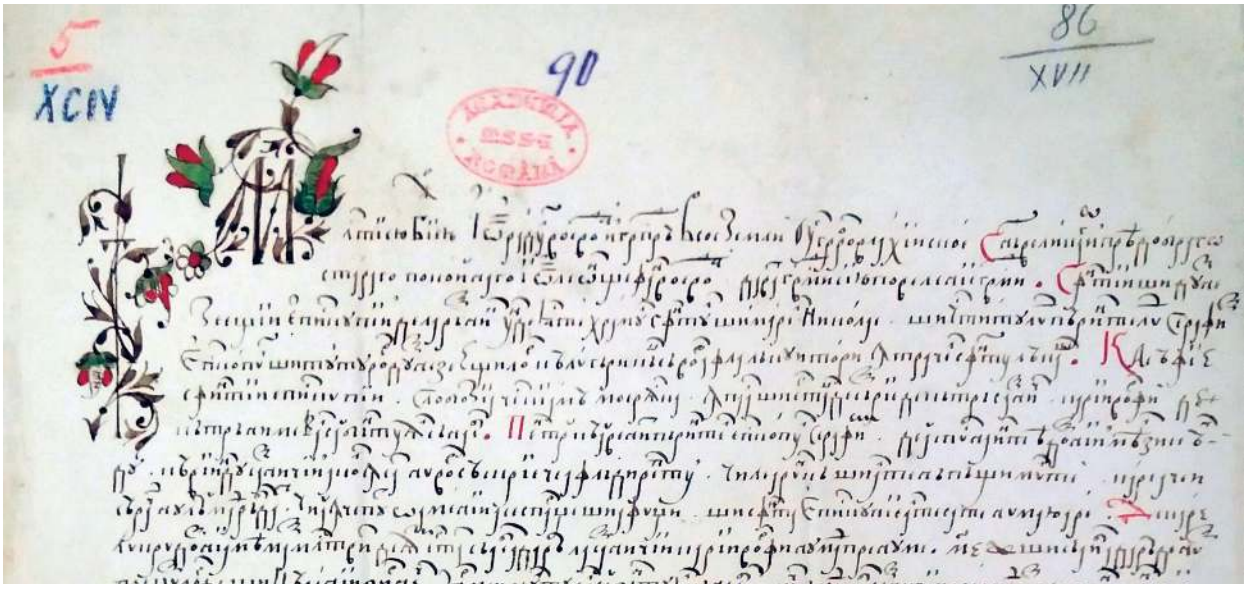
23 BAR, Doc. Ist., XCI/1.

24 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coord. Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, București, Ed. Academiei 1988, p. 434: serdarul, atestat în Moldova și Țara Românească, avea mai ales atribuții militare, completate și de alte sarcini.

25 BAR, Doc. Ist., XCIII/10.

26 BAR, Doc. Ist., XCIII/323.

27 BAR, Doc. Ist., XC/96.

Hrisov emis de Radu Leon la 8 ianuarie 1669, detaliu frontispiciu

chipuri ale sfinților și chiar tablouri votive. Dincolo de cercetarea punctuală a actelor după formă și conținut, abordând și o vedere de ansamblu, putem ajunge la interesante concluzii nu doar de natură artistică, dar și istorică, întrucât hrisoavele sunt acte oficiale, emise de domni, de autoritatea supremă laică a statului, și publice, nu private, prin urmare acestea implicând statul, nu doar persoana voievodului.

Actele prezentate au fost emise de Matei Basarab (în 1641), Grigorie I Ghica (în prima, respectiv a doua domnie, la 13 ianuarie 1664, 18 aprilie 1664 și 15 aprilie 1672), Radu Leon (la 29 martie 1665 și 8 ianuarie 1669), Gheorghe Duca (la 2 martie 1674) și Constantin Brâncoveanu (la 20 septembrie 1698) și conțin întăriri de proprietăți, în general funciare, imunități și scutiri fiscale, acordate unor persoane particulare sau unor mănăstiri, stabilind și aspecte referitoare la administrarea bunurilor bisericești sau la cuantumul dărilor pentru preoți. Din analiza lor aflăm și date despre tipurile de proprietate și modurile de dobândire a acestora, preemțiune, tipurile de dări din acea vreme etc.

II. Contextul istoric și cultural-bisericesc al emiterii hrisoavelor

Pe scurt, ne amintim că, pentru Țările Române, secolul al XVII-lea[28] este o perioadă aparte, delimitată, la un capăt, de domnia lui Mihai Viteazul (1593–1601, care a avut un puternic impact, în plan intern și internațional, prin lupta sa antiotomană și unirea celor trei țări române)[29] și la celălalt, de

28 Ștefan Ștefănescu, *Istoria românilor de la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, București, Ed. Universității din București, 1996; Ion I. Croitoru, *Ortodoxia și Apusul în tradiția spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei și apărarea credinței ortodoxe în fața propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. I, Târgoviște, Ed. Cetatea de Scaun, 2012, pp. 98-120 (Capitolul: *Situația politică a Țărilor Române în secolul al XVII-lea*).

29 Ștefan Ștefănescu, *„Războiul cel lung" (1593-1606) și resurecția românească*, în *Istoria românilor*, vol. IV, coord.

începutul unor noi regimuri politice, fanariot în Țara Românească și Moldova, și Imperiul Habsburgic în Transilvania. Se consideră secolul al XVII-lea o tranziție de la Evul Mediu târziu la lumea modernă, care a adus schimbări în plan politic și social și a dinamizat relațiile dintre cele trei Țări Române, implicate în alianțe/cooperări militare antiotomane (alianța din vremea lui Gheorghe Ștefan, Constantin Șerban și Mihnea al III-lea[30] sau sprijinul de care s-a bucurat Gabriel Bethlen pentru preluarea puterii, în 1613, din partea principilor Radu Mihnea al Țării Românești și Ștefan Tomșa al Moldovei[31]), dar și în frumoase cooperări cultural-religioase.

În plan intern, în Țara Românească, per ansamblu, regimul domnesc este înlocuit cu cel boieresc, în sensul că s-a redus autoritatea domnească în favoarea marilor boieri, care își disputau întâietatea la conducere, fiind cunoscută nefasta rivalitatea din epocă dintre grupările Cantacuzinilor și ale Bălenilor[32], cu efecte nefaste pentru țară. Alegerea domnului prin sistemul ereditar-electiv din vremea anterioară este înlocuită cu numirea sa de către Poartă și, prin urmare, cu apariția unor domni străini, în general greci, care veneau însoțiți de colaboratorii lor, ca o prefigurare a regimului fanariot. În acest context, și Adunarea Țării cunoaște un declin al atribuțiilor ei elective, militare, iar oastea cea mare, de bază în trecut, decade, apărând mai des lefegii și cete boierești.

După domnia lui Mihai Viteazul, s-a continuat o vreme acțiunea antiotomană, în primul deceniu al veacului al XVII-lea, dar puterea turcească se va reinstala, chiar dacă un timp presiunea economică a scăzut. După o perioadă de înflorire culturală și stabilitate a domniei în vremea lui Matei Basarab, marcată și de colaborarea cu principii Transilvaniei (de exemplu, alianțele domnului muntean cu Gheorghe Rakóczi I)[33], din a doua jumătate a secolului al XVII-lea se va accentua rivalitatea dintre cele două facțiuni boierești, care a creat o instabilitate politică, neagreată de Imperiul Otoman, care se concentra pe o acțiune în centrul Europei, ceea ce a periclitat, pentru un moment, autonomia țării, căci s-a încercat o transformare în pașalâc, la care s-a renunțat însă, nefiind o decizie sultanală, ci o dorință a marelui vizir. Însă, statutul politico-juridic al țării în raport cu Imperiul Otoman nu s-a schimbat, ci s-a continuat protecția tributară, care asigura autonomia internă, aspecte pe care le vom detalia, bazându-ne în special pe studiile regretatului turcolog Mihai Maxim, când vom prezenta hrisoavele decorate cu simboluri religioase și cu sintagme creștine în text, care sunt adevărate mărturii ale unui stat creștin, autonom, unde nu se aplica legea islamică.

În plan extern, în această perioadă a slăbit puterea Poloniei, s-au accentuat legăturile Țărilor Române cu Imperiul Habsburgic și Rus, pentru a fi contracarată puterea otomană; Europa a fost frământată de Războiul de 30 de ani (1618-1648, terminat cu pacea de la Westfalia și cu principiul echilibrului eu-

Ștefan Ștefănescu, București, Ed. Enciclopedică, 2001, pp. 593-640.

30 Vezi Șarolta Solcan, *Societatea românească din secolul al XVII-lea în izvoarele de expresie maghiară*, București, Ed. Universității din București, 2000, pp. 167-168; Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. II, București, Ed. Albastros, 1989, pp. 85-134.

31 Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ed. a IV-a, București, Ed. Enciclopedic Gold, 2010, p. 150 (vezi întregul capitol: *Țările Române și descreșterea puterii otomane*, pp. 145-173).

32 Constantin Rezachevici, *Conflictul dintre grupările Cantacuzinilor și Leurdenilor*, în *Istoria românilor*, vol. V, O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716), coord. Virgil Cândea, București, Ed. Enciclopedică, 2003, pp. 210-223; vezi și Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea întâi, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1942, pp. 107-128 (capitolul *Urmașii lui Matei Basarab până la Șerban Cantcuzino*).

33 Constantin Rezachevici, *Viața politică la mijlocul secolului al XVII-lea. Epoca lui Matei Basarab, Vasile Lupu și a Racoczeștilor*, în *Istoria românilor*, vol. V..., pp. 105-175.

ropean), a dezvoltat alianțe (Liga Creștină: 1593–1606; Liga Sfântă: 1684–1699) și a luptat cu turcii, a căror expansiune a fost oprită la Viena, în 1683, și apoi la Zenta, în 1697, și care a impus Pacea de la Karlowitz (1698–1699), în urma căreia Imperiul Habsburgic a anexat Ungaria și Transilvania[34].

Sfârșitul veacului a readus domnii importante în istoria Munteniei – cea a lui Șerban Cantacuzino (1678–1688) și a lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714), cu multiple realizări în plan cultural și bisericesc[35], cu sprijinirea creștinilor din zona Imperiului Otoman, prin danii în Răsăritul ortodox și în zona Transilvaniei, aflată sub presiune protestantă, apoi sub cea a unirii cu Roma. Numeroase legături bisericești s-au continuat cu spațiul ortodox de limbă greacă și slavă, iar importante cărți bisericești, de cult, teologice și apologetice s-au tipărit[36], unele dintre acestea, adevărate comori, existând și în biblioteca ierarhului Ghenadie al Râmnicului și păstrându-se în prezent la Biblioteca Academiei Române din București[37].

III. Hrisoave decorate cu miniaturi vegetale și zoomorfe

O frumoasă inițială, ornată cu elemente florale, în chinovar, păstrează pergamentul slavon emis de Matei Basarab[38] în 1641[39], prin care voievodul îi întărește lui Necula cupar[40] și fratelui său Chisar mai multe proprietăți, majoritatea din județul Vâlcea, între care Sărăcinești[41], Mihăiești[42], Păușeștii de Râmnic[43], Buneștii de Sus[44] și Viespari[45]. Textul este interesant pentru că, pe de o parte, amintește istoricul proprietăților respecti-

34 Constantin Rezachevici, *Situația internațională. Evoluții sociale și politico-militare euro-asiatice. Interacțiunea cu spațiul românesc*, în *Istoria românilor*, vol. V...., pp. 3-32.

35 Constantin Bălan, *Biserica în Țara Românească și Moldova*, în *Istoria românilor*, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, coord. Virgil Cândea, București, Ed. Enciclopedică, 2003, pp. 744-770.

36 Vezi conf. univ. dr. (in prezent Prof. univ. dr. habil.) Ion Marian Croitoru, *Sfântul Antim Ivireanul – apărător al legii strămoșești*, Râmnicu Vâlcea, Ed. Praxis a Arhiepiscopiei Râmnicului, 2019; Ion I. Croitoru, *Ortodoxia și Apusul în tradiția spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei și apărarea credinței ortodoxe în fața propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. I-II, Târgoviște, Ed. Cetatea de Scaun, 2012.

37 BAR, CRV 117, 46, 68. Pentru a enumera doar câteva dintre acestea, amintim: Orthodoxos omologia / Mărturisirea credinței ortodoxe, lucrare a mitropolitului Petru Movilă, tipărită la Snagov, în 1699 de Sfântul Antim Ivireanul (CRV 117); Evanghelia învățătoare, editată la mănăstirea Dealu, în 1644 (CRV 46) și Cheia înțelesului, a lui Ioanichie Galeatovski, apărută sub teascurile Mitropoliei din București, în 1678 (CRV 68).

38 Matei Basarab a fost domn al Țării Românești între 1632-1654. *Istoria românilor*, vol. V, O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716), coord. Virgil Cândea, București, Ed. Enciclopedică, 2003, p. 1031.

39 BAR, Pecete 186.

40 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar...*, p. 130: cupar – dregător secundar, similar paharnicului.

41 Sărăcinești – sat în jud. Vâlcea, azi în com. Păușești Măglași. Melentina Bâzgan, *Indicatorul localităților medievale din Țara Românească până la 1831*, București, Ed. Cartea Universitară, 2004, p.89.

42 Mihăiești – sat în jud. Vâlcea. Melentina Bâzgan, *Indicatorul localităților medievale din Țara Românească până la 1831...*, p. 65.

43 Păușești – sat în jud. Vâlcea, azi în com. Păușești-Măglași. Melentina Bâzgan, *Indicatorul localităților medievale din Țara Românească până la 1831...*, p. 75.

44 Bunești – sat în jud. Vâlcea. Melentina Bâzgan, *Indicatorul localităților medievale din Țara Românească până la 1831...*, p. 25.

45 Viespari – sat în jud. Teleorman. Melentina Bâzgan, *Indicatorul localităților medievale din Țara Românească până la 1831...*, 2004, p. 108.

ve, dar și pentru enumerarea diferitelor tipuri de stăpâniri funciare din acea vreme. Astfel, citim că: „Pentru că aceste mai sus-zise ocine și vii și vecini și țigani au fost ale unchiului lor, Anghel logofătul, de moștenire și de cumpărătură și de înfrățire. Și a tot stăpânit Anghel logofătul cu bună pace până la moartea lui; iar după moartea lui, el a lăsat toate dedinele lui pe mâna nepoților lui, Necula cuparul și Chisar. Și a dat Anghel logofătul toate cărțile pe care le avea pe aceste ocine mai sus-zise pe rând, cu mare bluestem, la mâna nepoților săi, Necula cuparul și Chisar. Deci, într-aceia, domnia mea am văzut acele cărți vechi... am înnoit domnia mea și am întărit cu acest hrisov al domniei mele”[46]. Așadar, voievodul, în virtutea dreptului de *domnium eminens*[47], confirma pământurile moștenite, actul menționând și modul de dobândire a lor de către Anghel: moștenire, achiziție și înfrățire, aceasta din urmă fiind o modalitate folosită pentru a înlesni intrarea unui străin într-o obște, fără a se încălca dreptul de preemțiune al rudelor și al sătenilor asupra unor moșii[48]. Ne amintim că înfrățirea apare în acte în două variante: *de cruce*, care presupunea doar o întrajutorare, și *de moșie*, cu implicații asupra proprietății și care putea fi o formă de eludare a preemțiunii / a dreptului de protimisis[49], care izvorâse și din necesitatea obștii de a avea un control asupra bunurilor, pentru a nu fi înstrăinate. Frăția de moșie implica nu doar transmiterea pământului, ci și schimbarea statutului social, fiind similară cu înfierea, adică ducând la derogări ale dreptului succesoral comun[50]. Și pentru geografia istorică documentul este interesant; din el aflăm că primele sate enumerate se aflau în județul Vâlcea și oarecum compacte (Sărăcinești și Păușești, apropiate; azi, ambele în comuna Păușești-Măglași), în timp ce moșia Viespari era localizată în Teleorman și avea și o istorie diferită.

46 *Documenta Romaniae Historica (DRH)*, B, Țara Românească, XXVIII (1641-1642), coord. Oana Rizescu, București, Ed. Academiei Române, 2018, doc. 84, pp. 134-135.

47 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coord. Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, București, Ed. Academiei 1988, p. 167: Dominium eminens este *dreptul de stăpânire al domnului (suveranului) asupra întregului fond funciar al țării.*

48 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar...*, p. 246: *Membrii obștilor sătești se considerau frați între ei, adică descendenți din același moș; înfrățirea aducea în sânul obștii, sub formă de frate, pe o rudă sau pe un străin, ca să participe de îndată la folosirea pământului în comun și să rămână moștenitor la moartea celui cu care s-a înfrățit. Înfrățirea apare în documente, în Țara Românească, sub domnia lui Vlad Dracul. În Moldova, înfrățirea nu este atestată documentar, fiindcă acolo fiicele, venind la moștenirea părinților lor cu drepturi egale cu ale fiilor, cauza principală a acestei instituții dispărea ... două sau mai multe persoane se învoiau, printr-un act încheiat în fața forurilor competente, să stăpânească pe viitor, în comun, moșiile și părțile lor de moșii indicate în acel act, prevăzând pentru cazul morții fără moștenitori legitimi a unei părți, ca acele moșii sau părți să rămână – în baza dreptului înfrățirii (ius fraternale) – celui sau celor rămași în viață dintre contractanți ori urmașilor lor.*

49 Vezi Valentin Al. Georgescu, *Preemțiunea în istoria dreptului românesc*, București, 1965; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, Ed. Academiei, 1980.

50 Detalii la Gheorghe Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, București, 1969. Preemțiunea funcționa, căci, dacă ea nu era respectată, o vânzare putea fi anulată, așa cum citim în numeroase documente istorice.

Textul ne spune că satul Viespari fusese primit de Anghel de la voievodul Radu Şerban, în 1602–1603 (7111), *pentru slujba lui dreaptă şi credincioasă cu care a slujit domniei lui în ţări străine*[51], deci fusese dobândit pentru servicii militare, având valoare de beneficiu, întâlnit mai des în secolul anterior. În Moldova, acest tip de proprietate se numea *vysluzenie*, etimologia slavă explicând modul de dobândire; era o proprietate donativă, o miluire domnească, care nu era ereditară, ci condiţionată şi putea fi retrasă, mai ales prin *predalică* (practica domniei de a lua moşiile persoanelor care nu mai aveau urmaşi), aceasta putând totuşi fi evitată, căci tendinţa era de a se transforma beneficiul în proprietate absolută. Aşadar, pământul pentru *credincioasă slujbă*[52] se deosebea, chiar şi etimologic, de *ocină*, *baştină*, *dedină*, care reprezentau terenuri moştenite de la părinţi, moşi, aceste ultime denumiri fiind prezente şi în actul din 1641.

Hrisovul a fost scris de Soare logofăt, un activ copist al vremii, în cetatea de scaun Târgovişte, în 1641 (7149), fără menţionarea zilei şi a lunii, dar a fost datat de editori ante aprilie 3, după analiza membrilor Divanului din acea vreme. Miniaturistul însă nu este specificat. Sub text este redată cu chinovar o frumoasă iniţială ornată, împodobită cu motive vegetale, în acelaşi stil ca letrina. Actul este autentificat printr-un sigiliu domnesc în ceară, atârnat, modul de îmbinare a firelor de mătase pe suportul de scris, pe plicatură[53], fiind făcut în semnul Sfintei Cruci.

Printr-un act emis la 18 aprilie 1664, Grigorie I Ghica[54] întărea mănăstirii Cozia (condusă de Varlaam, viitor episcop de Râmnic între 1670–1672 şi apoi mitropolit al Ungrovlahiei în perioada 1672–1679[55]) şi altor aşezăminte monahale din Ţara Românească orânduielile mai vechi referitoare la administrarea bunurilor, la alegerea egumenilor, la modul de vieţuire în obşte, prevederi stipulate anterior de sinodul din vremea lui Mihai Viteazul (1593-1601) şi a mitropolitului Eftimie[56]. Scris pe pergament, în limba română, de Dumitraşco logofăt, documentul este împodobit în frontispiciu cu flori albe şi roşii pe ramuri colorate cu ocru, cu frunze verzi, artistul schiţând, simetric, şi câte doi porumbei albi, cu aripile desfăcute, sugerând eleganţă şi mişcare. Între ele se află stema ţării, acvila, cu zborul deschis, care ţine în cioc o cruce, la capătul căreia se află o coroană de tip deschis, cu fleuroane. Chenarul stemei este rotund, format din împletituri florale şi vegetale, pe aceleaşi nuanţe. Textul se deschide cu o iniţială ornată cu elemente florale şi împletituri, foarte interesante şi nu foarte des redate pe acte de cancelarie

51 DRH, B, Ţara Românească, XXVIII (1641-1642)..., p. 135.

52 Forme de răsplătire a serviciilor militare fuseseră atestate, cu alte denumiri şi caracteristici specifice, bineînţeles, şi în secolele trecute, atât în lumea occidentală medievală (fief), cât şi în cea bizanină (pronoia), sud-est europeană (beneficiu) sau otomană (timar). Vezi Valeria Costăchel, *Beneficiul în Sud-Estul Europei*, în „Revista istorică", XXX, 1944, pp. 61-86; despre specificitatea timarului şi diferenţa lui faţă de modelul occidental, vezi Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică, 1300-1600*, ed. Mihai Maxim, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 1996, pp. 216-217: pentru pronoia bizantină, vezi Peter Schreiner, *Soldatul*, în *Omul bizantin*, coord. Guglielmo Cavallo, trad. Ion Mircea, Iaşi, Ed. Polirom, 2000, p. 97 (întregul studiu, între pp. 87-110); Stelian Brezeanu, *O istorie a Bizanţului*, Bucureşti, Ed. Meronia, 2004, p. 347: *pronoia este o donaţie cu titlu viager, condiţionată de îndeplinirea de către beneficiar a unor obligaţii faţă de stat, în marea majoritate a cazurilor de natură militară. Împăratul ceda astfel pronoiarului suma globală a impozitelor ţăranilor de pe o anumită suprafaţă de pământ.*

53 Marcel-Dumitru Ciucă, *Ştiinţele auxiliare ale istoriei...*, p. 85: Legătura căuşului la document se făcea prin plicatură, care presupunea îndoirea în sus a părţii de jos a pergamentului, pentru ca actul să nu se rupă din cauza greutăţii peceţii atârnate; şnurul era legat sub formă de cruce.

54 Grigorie I Ghica a fost domn al Ţării Româneşti între 1660-1664, 1672-1673. *Istoria românilor*, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, coord. Virgil Cândea, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2003, p. 1032.

55 *Domnitorii şi ierarhii din Ţara Românească. Ctitoriile şi mormintele lor*, coord. Pr. Mihai Hau, Bucureşti, Ed. Cuvântul Vieţii, 2009, pp. 512-514.

56 Prevederi reluate şi în alte acte domneşti, de la Mircea cel Bătrân, Leon Vodă şi Matei Basarab şi întărite de feţe bisericeşti, Eftimie patriarhul, Luca mitropolitul, pomeniţi în textul din 1664.

(care ne amintesc mai degrabă de ornamentele manuscriselor, de pildă, de letrinele Manuscriselor slavone nr. 651, f. 69 r, respectiv nr. 13, f. 235 r de la Biblioteca Academiei Române[57]), compoziția fiind încadrată într-un chenar. Intitulația este scrisă cu cerneală roșie și lichid de aur, iar monograma domnească, cu chinovar. Domnul a semnat autograf, sub text, în partea stângă, și pe act s-a aplicat sigiliul domnesc, timbrat mobil, foița pe care se afla fiind cusută de act cu mătase de culoare albastră.

Prezența păsărilor nu este cu totul rară în ilustrarea hrisoavelor vremii, ea apărând și pe documente muntene din vremea lui Matei Basarab, păstrate la Arhivele Naționale[58]. De altfel, și motivul cerbului – pe care îl găsim la inițiala actului din 29 martie 1665 – apare la monograma domnească a unui hrisov emis de Matei Basarab la 20 octombrie 1639, scris de Mihalcea logofăt, dar decorat de Bogza, originalul păstrându-se în prezent la Arhivele Naționale din București[59]. În același document din 1639, regăsim și păsări de mai multe tipuri și în diferite poziții.

Prin actul din 1664, Grigorie I Ghica, împreună cu mitropolitul Ștefan[60], cu episcopii Ignatie al Râmnicului[61] și Serafim de Buzău[62] și cu boierii, întărea prevederile lui Mihai Viteazul, care, văzând sărăcirea comunităților monahale din cauza dăjdiilor multe, a neglijenței unor egumeni și a unor obiceiuri rele, *care nu sânt den porunca Sfintii Pravile*[63], strânsese sobor și, împreună cu mitropolitul Eftimie[64] și episcopii Teofil al Râmnicului[65] și Luca al Buzăului[66], decisese iertarea de dăjdii a mănăstirilor și stipulase alegerea egumenilor[67] de către sobor dintre viețuitori sau dintre cei ac-

57 Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *Manuscrise miniate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, Ed. Meridiane, 1984, XI, XIV.

58 Traian Ionescu-Nișcov, Maria Soveja, *Acte de cancelarie domnească. Ornamente și miniaturi*, București, Ed. Meridiane, 1974; VII – Act emis de Matei Basarab, 17 iulie 1636 (ANIC, Colecția Peceți, 49) – apare o pasăre peste inițiala ornată cu motive florale, colorată cu cerneluri vii (portocaliu, galben, verde, albastru).

59 ANIC (Arhivele Naționale Istorice Centrale), Mitropolia Țării Românești, CXXXI/11; Gheorghe Buluță, Sultana Craia, Manuscrise miniate și ornate din epoca lui Matei Basarab..., , XXXV, d.

60 Ștefan I, mitropolit al Ungrovlahiei între 1648-1653, 1656-1668. Vezi Domnitorii și ierarhii din Țara Românească. Ctitoriile și mormintele lor, coord. Pr. Mihai Hau, București, Ed. Cuvântul Vieții, 2009, p. 508.

61 Ignatie Grecul, episcop al Râmnicului între 1567-1668. Vezi *Domnitorii și ierarhii din Țara Românească. Ctitoriile și mormintele lor...*, p. 1189.

62 Serafim, episcop al Buzăului între 1648-1668. *Domnitorii și ierarhii din Țara Românească. Ctitoriile și mormintele lor...*, p. 874.

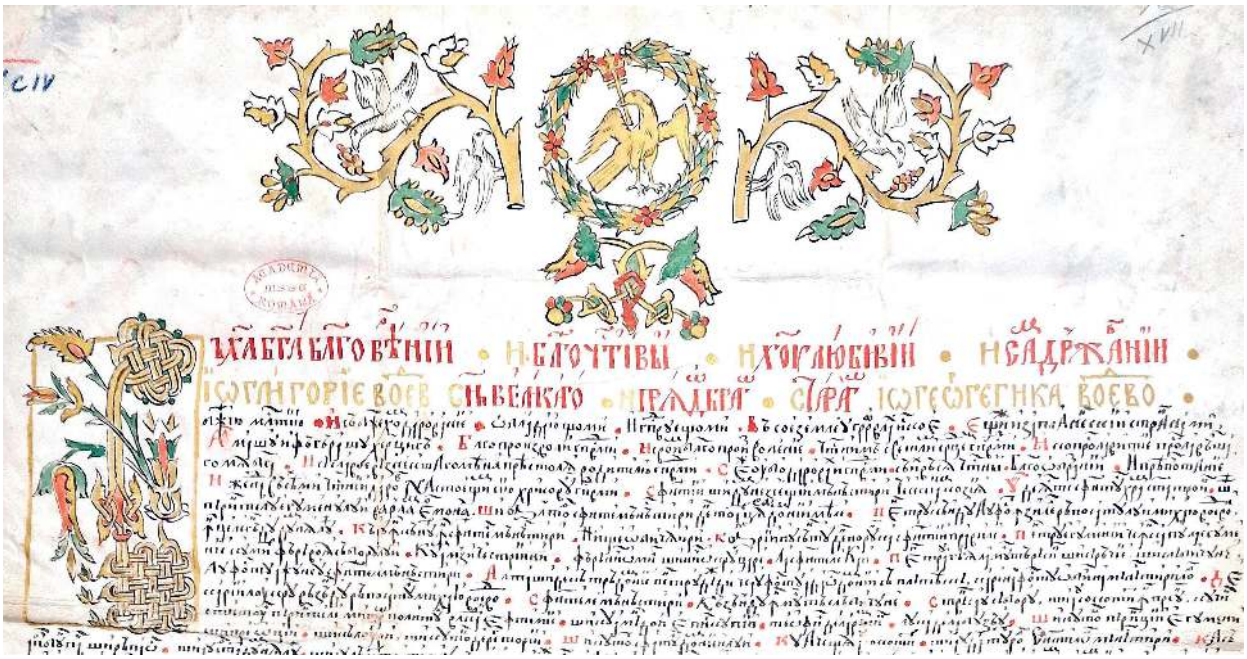
63 BAR, Doc. Ist., XCIV/1.

64 Eftimie, mitropolit al Ungrovlahiei între 1595-1602. *Domnitorii și ierarhii din Țara Românească. Ctitoriile și mormintele lor...*, p. 506. A convocat sinodul de la Târgoviște.

65 Teofil, episcop al Râmnicului între 1594-1601. *Domnitorii și ierarhii din Țara Românească. Ctitoriile și mormintele lor...*, p. 1186.

66 Luca, episcop al Buzăului între 1583-1602. *Domnitorii și ierarhii din Țara Românească. Ctitoriile și mormintele lor...*, p. 870. Actul lui Mihai Viteazul a fost emis la 13 aprilie 1596. Publicat, în traducere, în *Documenta Romaniae Historica (DRH)*, B, Țara Românească, vol. XI (1593-1600), ed. Damaschin Mioc, Ștefan Ștefănescu, București, Ed. Academiei, 1975, pp. 205-206, doc. 160.

67 BAR, Doc. Ist., XCIV/1: Egumenul trebuia să fie *preot care va fi destoinic să poată sluji Sfânta Leturghie și să poarte grijă a rădica și a purta trebile mănăstirii și săborul să aibă a lua seama egumenului și de venit și de cheltuială, iară altul nimenea să nu ia seama. Iar de nu se va afla în mănăstiri preot a fi egumen, atuncea iarăși, cu voia și cu sfatul*

Hrisov emis de Grigorie I Ghica la 18 aprilie 1664, detaliu frontispiciu

ceptați de ei, pentru a nu ajunge la conducere stareți nepăsători față de bunurile și problemele obștii. Din faptul că documentul acesta și cele anterioare erau semnate și de ierarhi, se înțelege că domnii urmăreau exclusiv curmarea abuzurilor (în condițiile specifice ale perioadei) și evitarea proastei gestiuni a averilor bisericești, iar nu scoaterea lăcașelor de cult de sub autoritatea arhiereilor locului și nici nesocotirea ierarhiei, stipulată de canoanele sinoadelor ecumenice, dar și de alte acte, emise în spațiul românesc, care insistau asupra datoriei arhiereilor de a veghea asupra bunei orânduieli în mănăstiri, permițând destituirea stareților nevrednici[68]. Alte aspecte aveau în vedere interdicția adresată călugărilor de a pleca la altă comunitate monahală sau chiar în pustie fără blagoslovenia starețului și a soborului: *niciun călugăr să nu fie volnic a ieși de la postrigul lui*[69], cel care făcea aceasta fiind *afara den beserică*[70]; călugărilor nu le era permis să strângă nimic deosebit, deci să aibă bunuri proprii, nici să fure, nici să ascundă, nici starețului a face cheltuieli fără voia și știrea viețuitorilor din acel lăcaș. Alte prevederi se referau la obligația voievozilor de a proteja bunurile mănăstirești, de a le înapoia eventualul împrumut, făcut la vreme de nevoie.

Dintre hrisoavele cu sigilii atârnate (incluse în colecția *Peceți*), mai amintim un act datând din 29 martie 1665, emis de Radu Leon[71], prin

săborului, să aducă dentr-altă mănăstire pre cine vor iubi.

68 Oana-Mădălina Popescu, *Acte normative privind viața bisericească în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în „Martyria", 2017, nr. 2, pp. 37-58.

69 BAR, Doc. Ist., XCIV/1.

70 BAR, Doc. Ist., XCIV/1.

71 Radu Leon a fost domn al Țării Românești între 1664-1669. *Istoria românilor, vol. V, O epocă de înnoiri în spirit*

Hrisov emis de Radu Leon
la 29 martie 1665

care acesta scutea de dări slobozia Muereasca din județul Vâlcea, a Episcopiei Râmnicului. Documentul este interesant prin conținut, dar și prin formă, el având frumoase miniaturi, realizate cu cerneluri colorate. Scris pe pergament, în limba română, cu caractere chirilice, dar păstrând și câteva sintagme slavone, textul propriu-zis este încadrat lateral de un chenar, în centrul frontispiciului aflându-se stema țării, acvila cruciată, plasată într-un scut rotund, de o parte și alta cu elemente florale. Inițiala cu care se deschide intitulația (*Î*, de la *Întru Hristos Dumnezeu*[72]) este splendid decorată cu motive vegetale (flori, ghinde), dar și zoomorfe (un cerb redat în mișcare, alergând), detalii mai rar folosite pentru ilustrarea actelor de cancelarie. Imaginile sunt realizate pe nuanțe de maro, ocru, roșu și verde. Sub text, monograma domnească este precedată de o cruce și completată cu semnătura autografă a domnului, scrisă cu cerneală neagră. Documentul era emis de domn în favoarea „sfintii și dumnezeiești mănăstiri, episcopii de la Râmniculu de Sus, unde să prăznuiaște sfântul hram <al> Sfântului Nicolae Mirlichienschii și părintelui episcupului Egnatie Grecul și tuturor călugărilor câți vor fi lăcuitori într-acest lăcaș, ca să hie sloboziia sfintei episcopii ce să cheamă Muereasca ot sud Vâlcea, în pace de dijma de stupi, de râmători, de oierie și de cătră slugile domnești și boierești și de cătră toți dregătorii73, nimeni să intre nici cu o judecată, nici să-i globească, să aibă bună pace de către tot omul. Iară dijma de stupi și de râmători, oieritul, să să dea la episcopie. Pentru că m-am milostivit Domnia Mea de am miluit și am adaos la sfânta episcopie și cu acest cinstit hrisov al Domniei Noastre pentru dijmăritul și oieritul de la această slobozie să ia părintele episcup pre seama sfintei episcopii"[74]. Scutirea era făcută ca *să fie sfintei episcopii de întărire și de ajutor și dumnezeieștilor lăcuitorilor călugări, de hrană și de îmbrăcăminte*[75], iar voievodului și răposaților părinților săi, spre veșnică pomenire. Satul Muereasca este numit în text *slobozie*[76], prin care se înțelegea, așa cum indică și etimologia, o localitate cu oameni, autohtoni sau străini, care beneficiau de anumite privilegii fiscale, fiind iertată de voievod de o parte din dările și slujbele datorate domniei într-un anumit interval de timp; în cazul de față, veniturile dijmei de stupi, râmători și oierit[77] erau cedate Episcopiei de Râmnic. Sunt enumerate și interdicția slujbașilor domnești sau boierești de a judeca pe săteni și de a-i globi[78], adică de a lua eventuale amenzi, ceea ce însemna că aceste drepturi reveneau tot Episcopiei. Deci, voievodul ceda, pentru un anumit interval de timp, unele drepturi și venituri care se cuveneau domniei către Episcopie.

Actul este scris de Dumitrașco logofăt, fără a fi pomenit miniaturistul, care uneori putea fi aceeași persoană cu cel care scrisese, dar în cele mai multe cazuri diferea; putea fi autohton sau din alte spații ale Ortodoxiei slavone sau grecești. Reținem însă și menționarea ierarhului de Râmnic din acea vreme, Igantie Grecul (cu origine greacă), care a păs-

european (1601-1711/1716), coord. Virgil Cândea, București, Ed. Enciclopedică, 2003, p. 217.

72 BAR, Pecete 187.

73 *deregătorii* în text.

74 BAR, Pecete 187.

75 *Ibidem*.

76 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coord. Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, București, Ed. Academiei 1988, pp. 444-445.

77 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar...*, pp. 158-159: o cotizare cu 1/10 din produse către domn, boieri, mănăstiri, percepută din diferite produse. Era legată de dreptul de domnium eminens al domnului.

78 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar...*, p. 207. Pedepsele se puteau răscumpăra prin gloabă. Ultima atestare a practicii în Moldova, Țara Românească, dar și Transilvania datează din secolul al XVIII-lea.

torit între 1659–1668, mitropolit al Ungrovlahiei fiind Ștefan I (1648–1653, 1655–1668). De asemenea, în momentul emiterii actului, în 1665, influența greacă în Țara Românească era importantă (deci posibil și a miniaturiștilor), însuși domnul fiind de origine constantinopolitană, numindu-se Dimitrie, poreclit Stridie, dar declarându-se fiu al lui Leon Tomșa, numit de Imperiul Otoman la conducerea țării din considerente strategice[79]. În hrisov, Radu Leon specifica faptul că întărea privilegiile satului Muereasca așa cum le citise într-un act de la Grigorie Ghica din 1664. Între documentele de la Biblioteca Academiei provenite de la episcopul Ghenadie Enăceanu s-a păstrat și originalul din 1664, pe care îl văzuse Radu Leon; este vorba despre hrisovul din 13 ianuarie 1664[80], prin care Grigorie I Ghica îi iertase de dări pe acei săteni; un act similar va fi emis la 8 ianuarie 1669[81] de Radu Leon.

Litera inițială *M* de la forma slavonă a *formulei devoțiunii*, prin care voievodul mărturisea că are domnia *din mila lui Dumnezeu*, apare frumos încadrată de flori mari, într-un buchet pe nuanțe de roșu pal spre roz, într-un document de la Constantin Brâncoveanu (1688–1714), emis la 20 septembrie 1698. Textul este scris de Isar[82] logofețelul, un cunoscut copist al vremii, iar actul este împodobit și în partea superioară cu motive florale din aceeași gamă, plasate simetric, lateral în raport cu monograma domnească, scrisă cu chinovar, între cele două sintagme ale ei fiind aplicat, spre autentificarea actului, un sigiliu domnesc, timbrat mobil, validarea fiind dublată și de semnătura autografă a domnului, aflată în stânga, într-un cartuș stilizat. Actul a fost emis în favoarea *tuturor preoților și diaconilor câți să află lăcuitori în Eparhia Sfinției Sale părintelui nostru Kir Ilarion*[83], *episcopul Râmnicului*

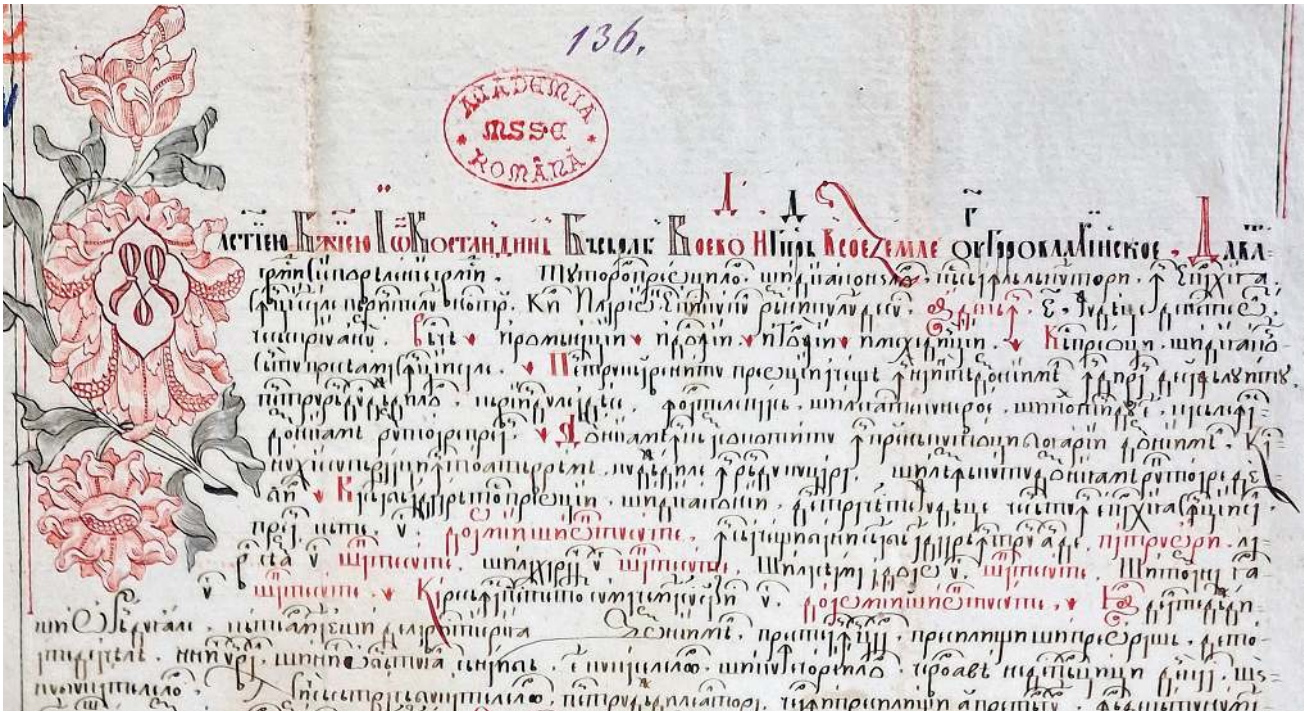
79 Constantin Rezachevici, *Conflictul dintre grupările Cantacuzinilor și Leurdenilor,* în *Istoria românilor,* vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, coord. Virgil Cândea, București, Ed. Enciclopedică, 2003, p. 217: *Prin această numire a unui domn neangajat față de vreuna dintre grupările boierești, Poarta urmărea să le dea un arbitru în jurul căruia să se adune membrii ambelor grupări. Raționamentul n-a funcționat*.

80 BAR, Doc. Ist., XCIV/2. Scris în română, de același Dumitrașco logofăt, pe pergament, frumos decorat, într-o manieră nu identică, dar oarecum similară cu actul lui Radu Leon. Litera inițială a documentului din 1664 era și ea încadrată în chenar și împodobită cu motive vegetale, pe nuanțe un pic mai deschise însă. Flori întâlnim și în frontispiciu, simetric plasate, de o parte și alta a stemei. Cruci mai mari sau mai mici sunt redate cu lichid de aur în partea superioară a hrisovului, imediat după numele domnului și intitulație/formula devoțiunii, cât și sub text, înaintea monogramei domnești, dar și în interiorul unor litere ale acesteia.

81 BAR, Doc. Ist., XCIV/5. Radu Leon îi scutea pe sătenii din Muereasca de dări, stabilind doar o sumă fixă, în comparație cu alți contribuabili, deoarece aceștia erau de ajutor Sfintei Episcopii. Se amintea că arhiereul Serafim al Râmnicului venise înaintea domnului, spunând că locuitorii sunt nedreptățiți și împovărați de slujbașii domnești, care le cer și alte dări, în afara celor stabilite, motiv pentru care aceștia începuseră să fugă, spre paguba episcopiei. Textul este scris pe hârtie de Goran logofăt, iar miniaturile, desi frumoase și delicate, par mai puțin elaborate decât în cazurile anterioare. Semnul Sfintei Cruci și litera inițială sunt împodobite cu flori, fără chenar; partea superioară a documentului nu are decor, nici stemă, iar ca semn de validare se folosise un sigiliu timbrat, actualmente căzut. Monograma domnească de sub text avea mai puține înfloriturи și era scrisă cu chinovar, nu cu lichid de aur, deci, ca formă, acest act prezintă o notă mai mică de somptuozitate față de cele prezentate anterior.

82 Despre activitatea acestui copist, care a lucrat atât acte de cancelarie, cât și manuscrise, vezi Violeta Barbu, *Scriptorii brâncovenești: Mitropolia Ungrovlahiei și Cancelaria Domnească*, în „Ars Transilvaniae", I, 1991, p. 43.

83 Ilarion II, episcop al Râmnicului între 1693-1705.

Hrisov emis de Constantin Brâncoveanu la 20 septembrie 1698, detaliu frontispiciu

de Sus, de câți în 5 județe de preste Olt ce să scriu, anume: Vâlcea i Românați i Doljii i Gorjii i Mehedinții, câți preoți și diaconi sântu pre seama Sfinției Sale[84]. Acestora, domnul le făcea *ruptoare*[85] și *așezământ*, să fie scutiți de dăjdiile *în rându cu țara*, ei și familiile lor, și să dea bir în valoare de două mii opt sute de ughi[86], plătiți în câte patru tranșe egale, la date specificate în text, iar dijmăritul, oieritul și vinăriciul să fie plătite în bani, iar de alte dări *niciun val și nicio bântuială* să n-aibă, adică să nu fie presați de slujbași să plătească. Motivul privilegiului este că preoții și diaconii veniseră la domn, rugând să le facă ruptoare, pentru a le ușura modalitatea de plată, iar domnul le-a dat acest hrisov, *ca să aibă răsuflare să poată fi de treaba Sfintelor bisérici, ca să pomenească pre Domnia Mea și pre toți creștinii*[87]. Documentul, provenit și el din biblioteca episcopului Ghenadie Enăceanu, este important prin miniaturile sale, dar și prin conținut, menționând întinderea eparhiei Râmnicului de Sus, cu cele cinci județe de peste Olt, numele ierarhului din acea vreme, Ilarion, dările și privilegiile preoților și diaconilor, cu numele lor spe-

84 BAR, Doc Ist., XCIV/12.

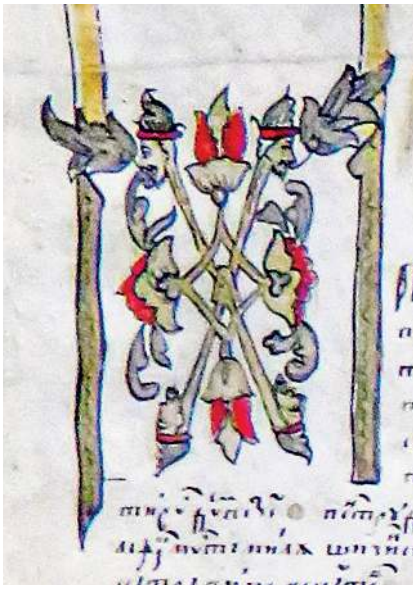
85 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coord. Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, București, Ed. Academiei 1988, p. 417: sensul inițial este cel de tocmeală, învoială; cu timpul, începe a desemna o funcție specială în nomenclatura fiscală, dare unică, forfetară, stabilită prin bună înțelegere cu domnia; plătită în patru rate trimestriale sau semestriale.

86 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coord. Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, București, Ed. Academiei 1988, p. 483: ughi – monedă de aur ungurească, imitată după florin (ducat); apare sub diferite denumiri, a circulat în Țările Române, având o valoarea mai constantă în raport cu alte specii monetare; în timpul lui Constantin Brâncoveanu valora 1,50 taleri.

87 BAR, Doc Ist., XCIV/12.

cific, monede, termenele și unele modalități de plată, precum și numele copistului, foarte activ în timpul lui Constantin Brâncoveanu. În luna iulie a aceluiași an, Isar logofețelul, din porunca lui Brâncoveanu, scrisese un act similar în ceea ce privește conținutul și forma (cu inițiala prinsă într-o compoziție cu flori, cu decor asemănător); documentul, păstrat în original la Arhivele Naționale din București[88], ne spune că domnul hotăra ca toți preoții și diaconii din cele nouă județe ale eparhiei Mitropoliei Ungrovlahiei, păstorită de Teodosie mitropolitul (Ialomița, Prahova, Ilfov, Dâmbovița, Vlașca, Teleorman, Mușcel, Argeș, Olt), să plătească un bir în valoare de 7000 de ughi pe an, fiind scutiți de alte dări. Deci ambele hrisoave – care se completează reciproc – dezvăluie politica voievodului de ușurare a sarcinilor fiscale ale preoților de mir din Țara Românească. Dincolo de importanța lor pentru cercetarea miniaturilor, ca stil, tematică, gamă cromatică, ele ne furnizează date despre ierarhii munteni din acea vreme, despre diecii de cancelarie și politica internă a voievodului în raport cu lumea bisericească.

IV. Hrisoave împodobite cu miniaturi iconografice, portrete votive și elemente fantastice

O altă categorie de documente istorice cu miniaturi provenind de la episcopul Ghenadie Enăceanu sunt cele decorate cu chipuri sfinte. În lucrările noastre anterioare dedicate acestui tip de hrisoave, precizam că piesele ornate cu icoane[89] constituie un tip aparte al actelor de cancelarie, care, dincolo de frumusețea lor și textul propriu-zis, cu conținut divers, actele, cercetate în ansamblu, constituie adevărate mărturii ale unui stat creștin, ale unei societăți cu o mentalitate și ideologie politică de factură creștină, după modelul bizantin de guvernare. În acest sens, ele sunt și dovezi ale autonomiei Țărilor Române în raport cu Imperiul Otoman, căci prezintă simboluri creștine în iconografie (semnul Sfintei Cruci, icoane) și citate din Sfânta Scriptură în text, fiind emise și semnate autograf de domn, adică de autoritatea supremă și laică a statului, care mărturisea public că are puterea *din mila lui*

88 ANIC, Mitropolia Țării Românești, CDXCIV/2, documentul din 16 iulie 1698. Vezi Claudiu Victor Turcitu, *Constantin Basarab Brâncoveanu. Portret domnesc și retrospectiva unei epoci (1654-1714)*, București, DAR Development Publishing, 2019, pp. 276-277.

89 Oana-Mădălina Popescu, *Minunat este Dumnezeu întru Sfinții Lui. Chipuri sfinte în vechi hrisoave românești*, ed. a II-a, București, Ed. Dinasty Books Proeditură și Tipografie, 2021.

Hrisov emis de Grigorie I Ghica la 15 aprilie 1673, detaliu frontispiciu; p. 76, detaliu inițială

Dumnezeu, validând actele cu sigiliul domnesc, stema de stat munteană fiind o acvilă cu o cruce în cioc[90].

Biblioteca Academiei deține de la ierarhul Râmnicului mai multe hrisoave ornate cu chipuri sfinte[91]. Unul dintre acestea este cel din 15 aprilie 1673[92], prin care Grigorie I Ghica acorda preoților de mir scutire de dări, urmând ca ei să plătească o singură sumă la vremea haraciului, 750 de ughi și poclonul steagului, dar nu și taxa pentru cai de olac, podvoade, mertice. De asemenea, se interzicea folosirea preoților ca slugi domnești sau boierești: Și nime să n-aibă voie a trage pe preoți, nici slugă domnească, nici boierească, pentru birul de țară sau pentru slujitori[93]. Decizia era luată de domn în acord cu boierii mari și mici și cu binecuvântarea ierarhilor menționați în text, și anume: mitropolitul Varlaam, episcopii Ștefan al Râmnicului, Grigorie al Buzăului și Daniil al Strehaiei[94], iar motivația era foarte frumoasă, și anume cinstea de care trebuie să se bucure ei, iar nu împovărarea peste măsură, care dusese la sărăcirea și risipirea lor, spre paguba creștinilor, care mureau

90 În acest sens, vezi Mihai Maxim, *Țările Române și Imperiul Otoman*, în *Istoria Românilor*, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, coord. Virgil Cândea, București, Ed. Enciclopedică, 2003, pp. 803-852; Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, *București*, 1993; Ion I. Croitoru, *Ortodoxia și Apusul în tradiția spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei și apărarea credinței ortodoxe în fața propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. I, Târgoviște, Ed. Cetatea de Scaun, 2012, pp. 85-120 (Capitolul: *Țările Române la granițele dintre Apus și Islam. Condițiile istorico-politice ale acestor țări în secolul al XVII-lea*).

91 Vezi Oana-Mădălina Popescu, *Minunat este Dumnezeu întru Sfinții Lui. Chipuri sfinte în vechi hrisoave românești*, ed. a II-a..., pp. 479, 483.

92 BAR, Doc. Ist., XCIV/ 8.

93 *Ibidem*.

94 Se consideră că este același cu Daniil Andrean, care a tradus *Îndreptarea Legii*; a fost singurul ierarh al Episcopiei de Strehaia, înființată în 1672 de Grigorie I Ghica, cu o jurisdicție restrânsă, în zona Mehedinți, dar desființată în 1679 de Șerban Cantacuzino, care l-a mutat pe Daniil ca egumen al Mănăstirii Cotroceni. Vezi Pr. Niculae Șerbănescu, *Noi mărturii despre episcopia Strehaiei și episcopul ei, Daniil*, în „Mitropolia Olteniei", 1961, nr. 1-2, p. 76; Pr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 2, București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992, pp. 165-166.

nespovediți și neîmpărtășiți. Textul este scris pe pergament, dar cerneala fiind parțial ștearsă, ne-am folosit pentru citirea lui și de o copie a actului, redată pe o condică, tot din vechea bibliotecă a episcopului Ghenadie Enăceanu, realizată în 1786 de renumitul copist și miniaturist Dionsie Ecleziarhul, la rândul ei frumos decorată și având pe prima filă și sigiliul ierarhului Ghenadie al Râmnicului. Păstrată tot în colecția *Documente Istorice*, condica conține 326 de acte, iar primul este cel din 1673, din care aflăm că: „Venit-au preoții de prin toate județele și de prin orașe, de au făcut la Domnia Mea mare jalbă și plângere pentru multele nevoi ce se află între dânșii zicând cum că ei sunt mai îngreuiați decât toate cetele și nu pot păzi sfintele beserici … văzând Domnia Mea că toate limbile, până și păgânii fac cinste preoților … și le fac multă milă și cinste după cum se cuvine, iar săracii de preoți carii sunt temeiul legii noastre aflatu-i-am Domnia Mea întru multe și grele nevoi, fiind îngreoiați și împăsoiați și de către nime căutați ca să le facă ușurare și dreptate. Pentru care lucru văzând Domnia Mea că, de multă sărăcie și de scăpătare ce au avut, au început a fugi și a să risipi care pre unde au putut și rămâind sfintele biserici pustii și închise, lipsite de toată sfânta și dumnezeiasca slujbă, murind creștinii neispovediți și neîndreptați, necuminecați și neslujiți după cum se cuvine și să cade pravoslaviei noastre … Le-am făcut Domnia Mea milă ca de acum înainte să dea numai într-un an o dată, la vremea haraciului birul lor, pre direptul, ughi 750, iar mai mult val să n-aibă, nici să să mai scază, nici să să mai adaoge”[95]. Textul este scris de *Goran Stanciovici logofet Olinescu*[96], care, după scris, pare fi același cu Goran din actul 8 ianuarie 1669, emis de Radu Leon[97].

Hrisovul original este decorat în frontispiciu cu icoanele Mântuitorului (în stânga) și Maicii Domnului (în dreapta), binecuvântând și ocrotind pe Grigorie I Ghica și pe soția sa, Maria, fiecare cu câte doi copii (probabil doi băieți în stânga, lângă domn, sub icoana Mântuitorului Iisus Hristos, și două fete, lângă Maria, sub icoana Maicii Domnului), miniaturile fiind redate pe nuanțe de roșu și verde. Portretele votive, deși des întâlnite în iconografia bisericilor[98] și chiar a unor manuscrise, apar extrem de rar pe acte de cancelarie și trimit la hrisobulele bizantine împodobite cu chipurile basileilor și cu icoane. Portrete votive ale domnilor regăsim însă și în manuscrisele din vremea lui Matei Basarab, unele păstrate la Biblioteca Academiei, altele aflate în colecții din străinătate, de pildă, la Patriarhia din Ierusalim sau la Biblioteca Națională din Paris[99].

95 BAR, Doc. Ist., CMLXXV/1. Condica avea în trecut cotă de manuscris, anume 2082, în prezent cele 326 de acte se regăsesc, în copie, ca documente istorice (Doc. Ist., CMLXXV/1-326).

96 BAR, Doc. Ist., CMLXXV/1.

97 BAR, Doc. Ist., XCIV/5.

98 Ele fiind în legătură cu dreptul de ctitorie.

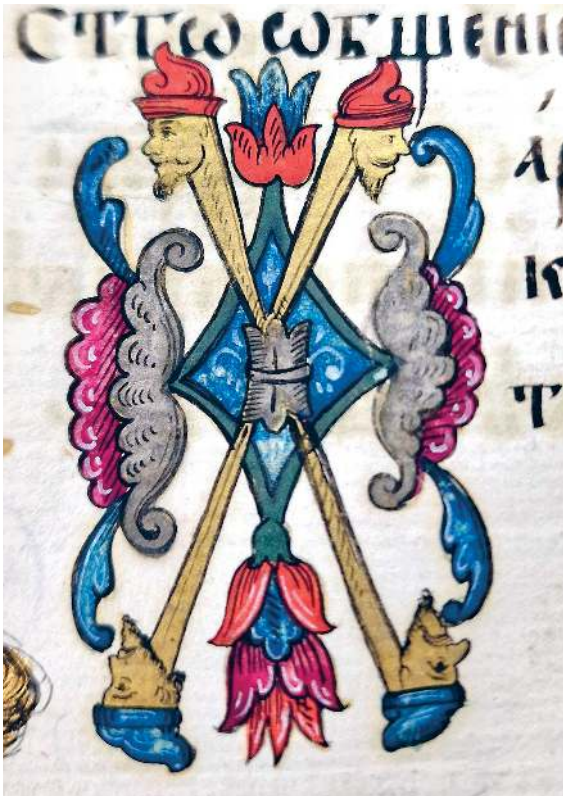
99 BAR, Ms. sl. 651, f. 1 v, portretul lui Matei Basarab și al Elinei, redat în Slujebnicul slavon din 1653-1654, scris

Condica Episcopiei Râmnicului, copiată de Dionsie Ecleziarhul în 1786, cu transcrierea actului din 1673, detaliu frontispiciu

Însă, foarte interesantă ni se pare decorația literei inițiale, redată de Dionisie Ecleziarhul pe copia acestui act din condica sa, unde a preluat și simbolistica din miniatura originalului, cu elementele ei fantastice. Iar modelul de sub textul original, despărțind cele două sintagme ale monogramei domnești, este reprezentată de Dionsie Ecleziarhul în frontispiciul copiei sale, unde vedem coroana domnească susținută de două păsări și încadrată de motive vegetale și florale. Detaliile ne indică faptul că Dionsie a realizat transcrierea în 1786 după originalul actului din 1673, chiar dacă nu a copiat întocmai forma păsărilor și a coroanei, stilizând un pic și elementele florale. Remarcăm, de asemenea, prezența păsărilor și a unor elemente fantastice în miniatura originalului din 1673, emis în

și miniat de Radu Sârbul; vezi și Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *Manuscrise miniate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, Ed. Meridiane, 1984, III, portretul doamnei Elina, pe Evangheliarul din 1642-1643 de la Biblioteca Patriarhiei din Ierusalim; portretul lui Matei Basarab și al soției sale, Elina, pe *Evangheliarul* datat circa 1650, aflat la Biblioteca Națională din Paris.

timpul când mitropolit al Ungrovlahiei era Varlaam al II-lea (1672–1679), pomenit în text. Însă doar cu câțiva ani înainte păstorise mitropolitul Ștefan I (1648–1653, 1655–1668), din porunca căruia se realizase un interesant Slujebnic trilingv, cu textul în slavonă și greacă, dar cu indicații tipiconale în română, manuscris splendid decorat, prezentând și miniaturi rare, cu motive zoomorfe și chiar fantastice, care îmbina influențele bizantine, vizibile la redarea icoanelor, cu modelele occidentale, care privilegiau detaliile zoomorfe sau himerice.

Documentul din 1673 prezintă litera inițială (copiată în condica Episcopiei de Dionisie Ecleziarhul în 1786) decorată într-un mod atipic actelor de cancelarie. Această imagine însă este regăsită în *Slujebnicul*[100] mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei, precum și la un *Slujebnic*[101] similar, din secolul al XVIII-lea. Criticii de artă care au cercetat miniaturile din aceste manuscrise descriu astfel ilustrația: „Inițială antropomorfă și vegetală. Patru capete în elemente vegetale”[102]. Deși nu există date certe despre artiștii care au înfrumusețat *Arhieraticonul*, cercetătorii au observat că stilul este specific epocii lui Matei Basarab, care a creat o nouă școală miniaturistică[103], la care și-au adus aportul și ilustratori din alte spații, care au locuit și activat în Țările Române[104]. O influență asupra miniaturilor au avut-o, pentru imaginile zoomorfe și himerice mai ales, și bestiariile occidentale, precum *Fiziologul* și *Floarea darurilor*[105].

Ne amintim că similitudini între miniaturile manuscriselor și ale actelor de cancelarie muntene de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XVII-lea reies și din com-

100 BAR, Ms. rom. 1790, f. 77 v.

101 BAR, Ms. rom. 1384, f. 70 v.

102 Ileana Stănculescu, *Studiu asupra ilustrațiilor din Ms. Rom. 1790 BAR, în Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei. Ms. rom. 1790 de la Biblioteca Academiei Române-București*, vol. II, ed. Ileana Stănculescu, București, Ed. Basilica, 2021, p. 151 (întregul studiu, între pp. 93-186); vezi și *Slujebnicul Arhieresc al Mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei. Realismul apusean în miniatura românească din secolul al XVII-lea*, ediție facsimilată după manuscrisul românesc 1790 al Bibliotecii Academiei Române, București, Ed. Sapientia Principium Cognitio, 2017, f. 77.

103 Gheorghe Popescu-Vâlcea, *Slujebnicul Mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648-1688)*, București, Ed. Meridiane, 1974, p. 10.

104 Ileana Stănculescu, *Studiu asupra ilustrațiilor din Ms. Rom. 1790*, în *Manuscris trilingv. Preliminarii la o editare*, ed. Ileana Stănculescu, București, Paideia, 2010, p. 125: *analiza miniaturilor din ms. rom. 1790 ar trebui privită în paralel cu activitatea pe care diverși miniaturiști străini, la invitația domnilor munteni, mai ales, au desfășurat-o în Muntenia. Constantin Croatul, Matei Caligraful (care era venit din Epir), Luca, cel care a ajuns episcop de Buzău, și Porfirie sunt personalități ce au adus în miniatura românească stilizări formale florale și zoomorfe, specific orientale, dar și elemente grafice specifice gravurii care era utilizată în cărțile tipărite ale vremii. Pe acest fundal iconografic se suprapun și influențele curentelor europene de la sf. sec. XVI-XVII (Renașterea și Barocul), vizibile mai ales în grafica frontispiciilor și a persoanelor pictate în picioare, în plină pagină*; Vezi și Gheorghe Popescu-Vâlcea, *Romanian Miniatures. Miniatures and Ornaments in Romanian Manuscripts*, trad. Andrei Bantaș, București, Ed. Meridiane, 1998, p. 50.

105 *Slujebnicul Arhieresc al Mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei. Realismul apusean în miniatura românească din secolul al XVII-lea*, ediție facsimilată după manuscrisul românesc 1790 al Bibliotecii Academiei Române..., p. 248; vezi și Cătălina Velculescu, *Proloage, Fiziolog, Alexandria, Cosmografi*, Piscu, Școala Agatonia, 2018, p. 165; Cătălina Velculescu, Ileana Stănculescu, *Nu după slovă, ci după duh și după taina gândului*, Piscu, Școala Agatonia, 2020, p. 143.

pararea tipului de împletitură din letrina hrisovului din 1665 cu cele ale splendidelor manuscrise slavone 13[106], 651[107] și 29[108], precum și cu inițialele *Slujebnicului* trilingv din vremea mitropolitului Ștefan, identificabil la Biblioteca Academiei sub cota ms. rom. 1790[109]. Toate aceste manuscrise liturgice datează de la mijlocul și a doua parte a veacului al XVII-lea și au imagini în care se îmbină tradiția erminiilor bizantine (la icoane) cu elemente occidentale și orientale, evidențiate în motive zoomorfe, himerice sau împletituri[110] specifice, redate cu cerneluri colorate și lichid de aur. De altfel, împletiturile frontispiciilor și ale letrinelor manuscriselor muntene 13, 651 și al actului de cancelarie sunt comune spațiului balcanic, vizibile și în Moldova, în vremea lui Vasile Lupu (1634–1653)[111]. Legăturile dinastice și culturale dintre Moldova și Țara Românească de la începutul veacului al XVII-lea au facilitat circulația unor modele ornamentale între țările române. Spre mijlocul aceluiași secol, criticii de artă au evidențiat două mari stiluri: cel al școlii Athonite (unde scriptoriile din Sfântul Munte *cultivau o manieră artistică mai austeră*[112]) și cel dezvoltat în Țările Române, care derivă din tradiția bizantină (care nu era total străină de modelele vegetale și animale, cultivate de miniaturiștii veniți în Țările Române[113]), dar adaugă decoruri de factură occidentală, dând pieselor un aer de somptuozitate[114].

106 *Scurtă incursiune în arta miniaturii: Catalog de expoziție*, coord. Gabriela Dumitrescu, București, Tracus Arte, 2009, p. 62: *Tetraevangheliar* comandat de Matei Basarab în 1643 pentru mănăstirea Căldărușani; copiat de călugărul Mardarie și miniat de popa Vlaicu zugravul, care s-a semnat pe imaginea Sfântului Apostol Luca.

107 *Scurtă incursiune în arta miniaturii: Catalog de expoziție…*, p. 72: Liturghier scris între anii 1653 și 1654.

108 Petre P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei*, vol. I, București, Ed. Academiei, 1959, p. 44: Liturghier, secolul al XVII-lea.

109 Valorosul manuscris 1790 al mitropolitului Ștefan, care a fost dăruit Bibliotecii Academiei de către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice la 21 mai 1901, prezintă la f. 1 liminară următoarea însemnare: *Această carte este dăruită de subsemnatul Bibliotecii Seminarului Central din București, 1869, februarie 25. Ghenadie, arhidiaconul Mitropoliei*. Comparând grafia acestei mențiuni cu o scrisoare autografă a episcopului Ghenadie Enăceanu, constatăm că scrisul este deosebit de asemănător, deci și Slujebnicul nu este exclus să fi aparținut viitorului ierarh de Râmnic, pe atunci, în 1869, diacon, pe care l-a donat Seminarului Central, unde slujea ca profesor, însă ipoteza rămâne a fi confirmată.

110 Împletituri asemănătoare observăm și în frontispiciul unui manuscris realizat de Arsenie în prima jumătate a secolului al XVII-lea, cel care avea să devină egumen al mănăstirii Varlaam din Grecia și care fusese ucenic al caligrafului Matei al Mirelor, Arsenie lucrând în Țara Românească și în vremea lui Matei Basarab. Imaginea este redată în lucrarea referitoare la *Liturghierul grecesc de la mănăstirea Stavropoleos*, studiu introductiv Ovidiu-Victor Olar, București, Ed. Cuvântul Vieții, 2024, p. 29, fig. 10 c.

111 De pildă, la un Liturghier din 1643, copiat și probabil miniat de Ivanco din Rădăuți, piesă cuprinsă și ea în colecțiile Bibliotecii Academiei Române din București. *Scurtă incursiune în arta miniaturii: Catalog de expoziție…*, pp. 68, 72. Este vorba despre Ms. sl. 170.

112 Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *Manuscrise miniate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, Ed. Meridiane, 1984, p. 9.

113 Gheorghe Popescu-Vâlcea, *Romanian Miniatures. Miniatures and Ornaments in Romanian Manuscripts*, trad. Andrei Bantaș, București, Ed. Meridiane, 1998, pp. 50-52.

p. 80, **Slujebnic, secolul al XVII-lea**, detaliu

114 Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *Manuscrise miniate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, Ed. Meridiane, 1984, p. 9.

Un alt hrisov ornat cu chipuri sfinte este cel din 2 martie 1674[115], emis la Târgoviște, prin care Gheorghe Duca[116] hotăra taxa cu care fiecare eparhie (a Mitropoliei Ungrovlahiei, Episcopiile de Râmnic, Buzău și Strehaia) era datoare să contribuie la darea haraciului. Scris în română, pe pergament, de Radu logofăt, fiul lui Gheorghe șufar din Târgoviște, actul, actualmente parțial deteriorat în partea de text, este împodobit în frontispiciu cu chipul Sfântului Ierarh Nicolae, de o parte și alta aflându-se Maica Domnului (care îi redă Sfântului omoforul) și Mântuitorul Hristos, cu doi îngeri. În mare parte, documentul relua prevederile hrisovului din 15 aprilie 1673, amintind obligația preoților de a respecta pravila, însă detalia aspectele financiare[117].

Din secolul al XVIII-lea s-au păstrat și alte hrisoave, splendid ilustrate cu chipuri sfinte, care provin tot din colecția episcopului Ghenadie Enăceanu. Ne referim la actele din 30 iulie 1763 (Constantin Racoviță-Cehan confirma așezământul privind leafa dascălilor de la Școala elinească și slavonească din Craiova și a doctorului din acel oraș), din 29 noiembrie 1784 (prin care Mihail Suțu întărea Episcopiei de Râmnic milele anterioare, actul fiind împodobit cu imaginea Sfântului Ierarh Nicolae, ocrotitorul eparhiei) și la cel din 1 iulie 1787 (Nicolae Mavrogheni hotărăște modalitatea de folosire a apei aduse de episcopul de Râmnic Filaret la metocul Sfinților 40 de Mucenici din București, decorat cu icoanele Sfinților Mucenici și ale Sfântului Nicolae)[118].

Concluzii

1. Documentele pe care le-am selectat subliniază, prin conținut, formă artistică și vechime, importanța pieselor provenite din vechea bibliotecă a ierarhului de Râmnic, Ghenadie Enăceanu, impresionantă nu atât prin numărul, cantitatea și tipologia materialelor, cât mai ales prin calitatea, raritatea și chiar unicitatea lor, multe dintre ale având o valoare de netăgăduit pentru istoria națională și universală. Colecția *Documente Istorice* a episcopului Ghenadie este numeroasă, având peste 1.200 de piese, și conține acte diverse. Hrisoavele semnalate și prezentate pe scurt în studiul de față (unele inedite, altele necunoscute decât fragmentar sau ca text, fără facsimile) pot fi din plin valorificate prin cercetări amănunțite și studii de natură politică, social-economică, cultural-religioasă etc.

115 BAR, Doc. Ist., XCIV/6; vezi și Oana-Mădălina Popescu, *Minunat este Dumnezeu întru Sfinții Lui. Chipuri sfinte în vechi hrisoave românești*, ed. a II-a, ….p. 484.

116 Gheorghe Duca a fost domn al Țării Românești între 1673-1678. *Istoria românilor*, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, coord. Virgil Cândea, București, Ed. Enciclopedică, 2003, p. 1033.

117 BAR, Doc. Ist., XCIV/6: Mitropolia și Episcopia Râmnicului plăteau câte 750 ughi, Episcopia de Buzău 500, Strehaia 150.

118 Pentru detalii, vezi Oana-Mădălina Popescu, *Minunat este Dumnezeu întru Sfinții Lui. Chipuri sfinte în vechi hrisoave românești*, ed. a II-a, ….pp. 570, 616, 621.

Hrisov emis de Gheorghe Duca la 2 martie 1674

2. Referitor la conținutul hrisoavelor, se constată următorul spectru: acte de întărire a unor proprietăți funciare către persoane particulare, în speță, boieri; confirmări de moșii, privilegii și imunități fiscale către mănăstiri sau către Episcopia de Râmnic; așezăminte pentru administrarea bunurilor bisericești, în scopul evitării proastei gestionări a averii; acte privind fixarea cuantumului dărilor preoților, separate de diferitele eparhii ale Țării Românești. Deși diverse cât privește conținutul, destinatarii

etc., le-am prezentat laolaltă, pentru că le reunește superbul mod de decorare, prin miniaturi cu cerneluri colorate și lichid de aur. Între ornamente, se pot observa motive geometrice, florale, vegetale, zoomorfe, himerice, chenare, frontispicii, viniete, letrine, iar o categorie aparte a ilustrațiilor sunt cele cu chipuri sfinte. Acestea sunt realizate cu respectarea normelor erminiilor bizantine, spre deosebire de celelalte ornamente, unde miniaturiștii își permiteau o mai mare libertate. De altfel, o cercetare comparată și detaliată a hrisoavelor cu miniaturi este binevenită, pentru a se avea o evidență a copiștilor și a se încerca, pe cât posibil, și o identificare a artiștilor, care, de cele mai multe ori, nu își dezvăluiau identitatea. Practica nesemnării operelor nu implica neasumarea muncii, nici superficialitatea sau tendința de a ascunde ceva, ci sentimentul că lucrul era făcut spre slava lui Dumnezeu, nu pentru promovarea personală, ceea ce indică o profundă așezare creștină, specifică Ortodoxiei.

3. Documentele ne oferă date despre copiști. În acest sens, detaliile de cronologie, de redare a miniaturilor și de grafie a copiștilor/logofeților ne sugerează că scriptoriile domnești păstrau o anumită așezare; copiștii nu se schimbau odată cu plecarea sau venirea altui domn, ci continuau să lucreze[119]. Sunt pomeniți copiștii/logofeții: Soare, Goran, Radu, fiul lui Gheorghe șufar din Târgoviște, Dumitrașco, Isar, toți aceștia remarcându-se ca foarte activi caligrafi ai vremii, de la care provin mai multe documente, unele cu interesante ornamente.

4. Miniatura hrisoavelor ne deschide interesante perspective. De pildă, se constată că există asemănări, la mijlocul secolului al XVII-lea, între decorarea manuscriselor religioase și cea a unor acte de cancelarie, în miniatura cărora pătrund modele animaliere sau fantastice. Însă, dacă diferitele ornamente zoomorfe sau florale din frontispiciu, de sub textul hrisoavelor sau din chenar[120], aveau un rol decorativ, subliniind gustul pentru frumos, dar și măiestria artiștilor vremii, chipurile sfinte, icoanele și crucile redate pe actele de cancelarie dovedesc existența unui stat creștin, în care domnul mărturisea public credința creștină ortodoxă. Tradiția erminiilor bizantine, păstrată pentru redarea icoanelor[121] (din hrisoave și manuscrise), se împletește cu influențe occidentale (baroce) sau orientale în ceea ce privește împletiturile, decorațiunile animaliere și himerice, care apar pe unele manuscrise și, rar, pe câteva acte de cancelarie ale vremii. Însă această modă era răspândită pentru manuscrise și tipărituri în lumea slavă și greacă, dacă avem în vedere, spre exemplu, modelele gravurilor din tipăriturile kievene, precum cele de la Lavra Pecerska (unele prezente și la cărțile Sfântului Dosoftei, mitropolitul Moldovei[122]). Așa cum au observat criticii de artă[123], chiar și prezențele animaliere din

119 Se și formau anumite trăsături, specifice unei școli, cum am văzut la ucenicii caligrafilor Matei al Mirelor și Luca al Buzăului.

120 Oana-Mădălina Popescu, *Hrisoave ornate cu miniaturi florale*, în „Tezaur. Foaie a Bibliotecii Academiei Române", an VI, iulie 2025, nr. 7, pp. 8-9.

121 Din păcate, unele schimbări față de erminia bizantină sunt vizibile în modul de zugrăvire a icoanelor (deci și a celor din miniaturile hrisoavelor și manuscriselor și din gravurile tipăriturilor) începând cu secolul al XVI-lea, în lumea balcanică și grecească mai întâi, pe fondul ocupației turcești și a influenței occidentale în zonă, sporită de cucerirea unor insule, transmise apoi și în lumea slavă și românească. În spațiul ortodox, însă, înnoirile artistice au circulat ca o simplă modă, deși în Apus ele susținuseră inovațiile doctrinare. Constantine Cavarnos, *Ghid de iconografie bizantină*, trad. Anca Popescu, ed. Ștefan Ionescu-Berechet, București, Ed. Sophia, 2005, pp. 163-164. De pildă, icoana Sfintei Treimi, în care Dumnezeu-Tatăl apare bătrân, a apărut în Occident pentru a susține erezia Filioque. Misionarii occidentali aduceau cu ei și gravuri cu modele religioase moderniste apusene. Și în Rusia iconografia a fost afectată.

122 Cornel Tatai-Baltă, Anca Elisabeta Tatay, *Arta grafică în cartea lui Dosoftei, Molităvnic de-nțeles*, Iași, 1681, în *Mitropolitul Dosoftei, Molităvnic de-nțăles*, Iași, 1681, coord. Mădălina Ungureanu, Ed. Universității Al. Ioan Cuza din Iași, Ed. Mitropolit Iacov Putneanul, Iași, Mănăstirea Putna, 2024, pp. 50-70.

123 Gheorghe Popescu-Vâlcea, *Romanian Miniatures. Miniatures*

manuscrisele religioase fac trimitere la aspecte creștine (de pildă, jertfelnicia pelicanului). Considerăm că în aceeași cheie trebuie înțelese și personificările unor virtuți pictate pe hrisoavele muntene din secolul al XVIII-lea (Dreptatea, Înțelepciunea, Tăria etc.), adică cu sensul lor creștin. Prin urmare, existența unor modele comune la decorarea frontispiciilor și a literelor inițiale în manuscrise din Moldova, Țara Românească și din spațiul ortodox de limbă greacă sau slavă (de exemplu, elaboratele împletituri din manuscrisele slavone 13, 29, 170, 651 și în hrisovul din 1665) nu trebuie să ne surprindă, ținând cont, pe de o parte, de legăturile culturale și bisericești dintre acele zone, de unitatea vechiului Commonwealth din vremea bizantină la care se referea istoricul Dimitri Obolensky[124], iar pe de altă parte, de legăturile politico-dinastice dintre Moldova și Țara Românească de la începutul secolului al XVII-lea.

Hrisov emis de Radu Leon la 8 ianuarie 1669, detaliu inițială

Tetraevangheliar din 1643, detaliu inițială

and Ornaments in Romanian Manuscripts, trad. Andrei Bantaș, București, Ed. Meridiane, 1998, p. 53: În marea lor majoritate, imaginile din Slujebnicul Mitropolitului Ștefan pot fi interpretate ca simboluri ale ideilor morale sau religioase, împrumutate din lucrările *Fiziolog* și *Floarea Darurilor*.

124 Dimitri Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanțul*, București, Ed. Corint, 2002.